

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБҐРУНТУВАННЯ НАУКОВИХ ПРОБЛЕМ СУСПІЛЬСТВА

УДК 1-026.15:316

**Ніколенко К. В.,
старший викладач**

Донецький національний університет економіки і торгівлі
ім. М. Туган-Барановського, м. Кривий Ріг, Україна,
e-mail: kseniya_nikolenko@mail.ru

ЕМПАТІЯ ЯК ФАКТОР КРЕАТИВНОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

UDC 1-026.15:316

**Nikolenko K. V.,
Senior Lecturer**

Donetsk National University of Economics and Trade
named after Mykhailo Tygan-Baranovsky, Kryvyi Rih,
Ukraine, e-mail: kseniya_nikolenko@mail.ru

EMPATHY AS A FACTOR OF CREATIVITY: SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS

***Мета.** Виокремити духовно-особистісні складові креативності у їх соціальному прояві та застосуванні, проаналізувати вплив і наслідки емпатії в контексті інновативного результату соціальної діяльності.*

***Методика.** Для вивчення креативності крізь призму емпатії використовувались природно-онтологічний і суспільно-онтологічний, соціально-економічний, аксіологічний, морально-етичний методи, а також конструктивно-деструктивний підхід до інтерпретації діяльності.*

***Результати.** Досліджено універсальні атрибутивні якості креативності, визначено фундаментально-філософські особливості креативного результату та креативного процесу. Вперше розглядається креативність з позицій емпатії; метафізично, семіотично обґрунтовуються особливості прояву та наслідків емпатії у креативному процесі. Результати дослідження можуть бути використані на заняттях із філософії, психології, педагогіки, соціології, культурології тощо.*

***Ключові слова:** креативність, емпатія, критерії креативності, іновативність, особистісний аспект, соціальна складова, діяльність.*

Постановка проблеми. Креативність як структурна складова діяльності особистості покликана пояснити сутність самого соціального значення діяльності. Виділити в діяльності якусь аксіологічну складову для інтерпретації результатів діяльності. Наприклад: психічно неспроможна особистість здійснює діяльність, можливо створюючи щось, не існуюче до цього, однак продукт цієї діяльності не несе соціальної значущості (або має асоціальні наслідки). Розуміння діяльності особистості, що спрямована лише на створення нового і визначається за цим параметром як креативна, не є коректним. Креативна діяльність тісно пов'язується з соціальною реальністю, з компонентами корисності, утилітарності. Діяльність особистості тоді і тільки тоді ми можемо називати креативною, якщо вона обумовлена низкою факторів, у даному випадку провідним виступає соціальна складова такої діяльності.

Мета статті полягає у виокремленні складових креативності та їх соціальному прояві та застосуванні, паналізуванні впливу та наслідків емпатії в контексті інновативного результату соціальної діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Проблема креативності та її джерел досліджувалась в галузі психології (З. Фрейд, Л. Виготський); з точки зору окремих творчих та

креативних різновидів діяльності розглядалися витoki креативного (К. Поппер, К. Пігров, М. Морозов, В. Яковлев); як прояв результатів креативного процесу та оцінка їх через соціальне (В. Цапок, В. Марков, Е. Іль'єнков); з точки зору художньої творчості та впливу на неї емпатії (С. Басін). Але питання впливу емпатії на креативний процес та результат на його загально-теоретичному рівні є не вивченим.

Виклад основного матеріалу. Виявлення соціальної сутності креативного процесу розглядалося різними дослідниками. Зв'язок креативності з досвідом, виокремлення соціальної значущості креативного є необхідними атрибутами сучасного трактування креативності як продукту діяльності особистості.

Критерій буття креативності процесу не всіма дослідниками вбачається в практичному значенні його результатів. Так, М. Н. Морозов, розглядаючи творчу активність свідомості людини, говорить про двоякість основ креативності: природно-онтологічні та суспільно-онтологічні. Вчений не обмежується розглядом її обумовленості лише практичною діяльністю і системою суспільних відносин, а робить спробу визначення креативної активності свідомості, зводячи його: 1) до універсальних атрибутивних властивостей матерії; 2) до її безпосереднього органу — людського мозку [1, с. 141]. Тобто в даному випадку детермінація креативності особистості фізіологічними процесами, що базується на об'єктивних дослідженнях кори головного мозку, розглядається як основна характеристика креативної діяльності.

У розумінні креативності як особистісного феномену, крім фізіологічних, виокремлюються духовні складові. Розглядаючи філософські аспекти науково-технічної творчості, Л. В. Яценко говорить про креативність як соціально-обумовлену, духовно-практичну діяльність, що веде до створення нових матеріальних і духовних цінностей. Розуміючи під креативною діяльністю спосіб саморозвитку людини, формування її творчих здібностей і засіб самовираження особистості, тісно пов'язуючи креативність та діяльність окремої особистості, дослідник поділяє діяльність на творчу і нетворчу. Креативна діяльність особистості міститься в продуктивних елементах, де присутні репродуктивні елементи, відсутні рутинні операції. Некреативна діяльність, за Л. В. Яценком, характеризується переважанням рутинних елементів у тій чи іншій комбінації з незначною домішкою продуктивного, факт мінімальної наявності якого також не свідчить про необхідну креативну діяльність особистості [2, с. 27].

Однією з визначальних рис креативності особистості виступає визнання онтологічного статусу креативних процесів, їх первинності. Зазначимо, що наявність цілеутворювальної діяльності суб'єкта (як своєрідного метафізичного елемента дійсності) розглядається як ланка глобальних процесів універсуму [3, с. 98].

З метафізичних позицій креативність особистості є фундаментальним процесом спонтанного трансцендентування потенцій і віртуальностей, перманентного розширення поля універсуму. Всі існуючі структури (матеріальні, семіотичні, ідеальні) виступають як певні продукти (події) креативних процесів. Їх особливості минулого, теперішнього і майбутнього буття залежать від різноманітної спрямованості й форм реалізації потенціалів креативності.

Дослідники (М. Н. Морозов, Л. В. Яценко, В. А. Яковлев, Б. В. Новіков, Р. В. Сунягін та ін.) розуміють особистісний аспект креативності як якусь фундаментальну складову, здатну приводити власне до появи креативного результату, продукту. Але за межами їх досліджень залишаються питання структури і механізмів креативного акту як феномену. Окремі елементи креативного акту все ж підлягають глибокому дослідженню, але цілісна картина цього феномену на сьогоднішній день відсутня. Зазначимо, що креативна діяльність особистості носить низку елементів соціального та гносеологічного характеру. Соціальна складова креативного акту полягає в наявності різних суспільних потреб, у появі, вдосконаленні різних професійних форм. Гносеологічний характер

креативності на особистісному рівні полягає у специфіці пізнавальних актів, необхідних у кожній окремій операції.

Механізми креативного акту являють собою найбільш детально досліджуваний аспект креативного акту, але все ж і в цій галузі немає однозначної відповіді на питання про те, яким же чином можливий креативний акт. У історичній ретроспективі креативний акт вивчався на прикладі творчості окремої особи, визнаної суспільством обдарованою, геніальною (яка має певні заслуги). Дослідники робили спробу з'ясування сутності процесу креативності на конкретних прикладах: як можливий власне креативний процес, які умови мають бути дотримані особистістю для отримання креативного продукту, які процеси суспільної сфери особистості можуть підштовхувати особистість на створення чогось нового. Так, З. Фрейд говорив про неможливість почуття повного задоволення людини, вважаючи, що креативний акт особистості виступає певним способом відходу від життєвих проблем, спробою самореалізації, виключно на ґрунті невдач (або деяких відхилень) в інших сферах свого життя [4, с. 115].

Але розуміння креативності не зводилось виключно до її компенсаторної функції в житті людини. Механізми креативності вивчалися на найбільш загальних засадах: законах людського мислення, особливостях пам'яті, уяви. Тобто креативні механізми безпосередньо пов'язувалися з пізнавальними процесами особистості. Дослідники, визначаючи креативність особистості з точки зору психології, спираються на сукупність усіх психічних процесів, вивчаючи їх окремо, а потім уявляють певну цілісну схему, взаємозалежності структурних компонентів якої і становлять механізми, що обумовлюють креативність окремої особистості.

При спробі визначити основи креативності окремої особистості використовується низка критеріїв. Вони наведені такими аспектами: онтологічними, соціально-економічними, аксіологічними, морально-етичними. Так, критеріями креативності виступають не «нове» саме по собі, не «нове застосування чого-небудь», відомого раніше, оскільки люди із психічними відхиленнями здатні виробляти нове, шукати інші шляхи застосування, ті чи інші способи вирішення старих проблем. А саме вищеперераховані складові здатні дати визначення креативного як такого, обумовлюючи процеси креативного акту, будучи структурними складовими креативності особистості, оскільки з раціонального, соціального і практичного боку ці компоненти найбільш повно характеризують креативний процес.

Процес створення особистістю нового, вдосконалення вже існуючих предметів виявляють роль емпатії, без якої не може бути отримано новий результат. Для відкриття в предметі нового як такого необхідно, щоб об'єкт уявився суб'єкту з нового боку, або суб'єкт повинен переміститися в просторі і часі, стаючи на нову точку зору. У акті креативності або предмет (образ предмета, «Я-образ») здійснює уявний, вигаданий поворот, що відкривається новим боком, або суб'єкт креативності (креатор) здійснює уявне переміщення, стаючи на нову точку зору, точку уявного «Я».

Одним зі складових креативного акту, на наш погляд, може виступати емпатія як спосіб пізнання іншої людини, її думок, почуттів, способів вираження внутрішніх складових. Під емпатією нами розуміється здатність уявляти себе на місці іншої людини, розуміти її почуття, бажання, ідеї та вчинки [5, с. 539].

Емпатія як особистісна особливість тісно пов'язана з поняттям креативності, виступаючи часом одним із засобів її здійснення. Сутність емпатії виявляється в моделюванні «Я» за зразком будь-якого явища або іншої особистості і полягає в уявному «Я». Уявні «Я» формуються в результаті переходу різних образів із системи не «Я» в систему «Я». У результаті цього образ набуває функціональний статус «Я». Інтегруватися з уявними «Я-образами», з якими ідентифікує себе реальне «Я» людини, можуть

як образи інших людей (реальних або вигаданих — в акторській майстерності), так і образи інших об'єктів, у тому числі й неживих [6, с. 57].

К. Поппер, виступаючи на одному з симпозіумів, присвячених творчому процесу в науці, виокремив специфічну роль особистості в креативному процесі, а саме вказав на значущість явища «суб'єктивної стимуляції» (термін запропонований французьким вченим-біологом Ж. Моно) [7, с. 7-18].

На думку К. Поппера, тут має місце симпатична інтуїція, відчуття (процес глибокого розуміння особистості співрозмовника шляхом перенесення певної ситуації на себе особисто) або емпатія. Багато фізиків-теоретиків у бесідах із філософами говорили, що, розмірковуючи про якесь явище, яке їх цікавить, вони ідентифікували себе з електроном або часткою, задаючись питанням про свої особисті дії в цих умовах [8].

Персоніфікація й ототожнення себе з неживими предметами значно поширена як акт креативного процесу в акторській майстерності (майбутні актори виконують вправу ототожнення себе з деревом, скляним графіном, повітряною кулькою і т. д.) Відомі випадки, коли креативний процес, втілений у механізмі емпатії, полягав у ідентифікації особистості самої себе з тваринами (у діяльності дресирувальників, художників, письменників і представників інших професій) [9, с. 110].

За допомогою емпатії можна простежити деякі загальні закономірності креативності як процесу. На наш погляд, емпатія виступає як засіб для досягнення креативного процесу особистістю. Ці механізми креативних актів говорять про неможливість уніфікації цього процесу, однак свідчать про деякі загальні положення, за допомогою яких можна говорити про особливості креативного процесу особистості.

На наш погляд, цінності проявляються в певній поведінці, метою якої є незалежність думок і дій, виражених у вільному виборі та обстоюванні інтересів, продиктованих соціумом, які здаються ключовими цінностями креативної особистості. Зазначимо, що у зв'язку із цим цінності самовизначення і відкритості змінам значною мірою пов'язані з креативністю, тоді як цінності традицій і безпеки негативно співвідносяться з креативністю.

Існує також явище, в якому особистість вживається та ідентифікує себе не з об'єктами (точніше — його образом) креативного процесу, а з іншими суб'єктами (їх образами) креативної реальності. Тобто приймає точку зору уявного «Я» (відносно його реального «Я»). Це явище (вживання особистістю) має дві форми: 1) суб'єкт, залишаючись самим собою, може переміститися в просторі або в часі або змінити і те й інше (це явище названо хронотопом у М. М. Бахтіна); 2) особистість може зайняти місце іншого суб'єкта (реально залишаючись самим собою, в уяві перетворюється в іншого, перейнявши його зразок моделювання «Я» [6, с. 57].

Щоб стала можливою поява креативного продукту, необхідно в самому креативному акті стати на позиції уявного «Я». Такий, на наш погляд, механізм креативного процесу здійснюється особистістю. Іншими словами, новий погляд на звичні речі має бути забезпечений самим креатором (творцем), здатністю особистості підійти по-новому, виваившись зі звичайного, звичного кола вирішення того або іншого завдання.

Е. В. Ільєнков зауважує, що «здатність дивитися на навколишній світ очима іншої людини» набуває суто креативного, продуктивного характеру лише за умови, що людина наділена умінням «брати близько до серця» інтерес іншої людини, її запити до дійсності, її потреби [10, с. 50].

У межах особистісного розуміння креативності виокремлюються у ній компоненти продуктивного і репродуктивного, конструктивного і деструктивного. Під репродуктивним розуміється не тільки протилежне продуктивному, але власне умови його прояву (не причина). Репродуктивна діяльність особистості не обов'язково приводить

до креативного акту, вона також може залишатися незмінною, замкнутися в собі, а може сприяти прояву нового, сприяти продуктивному процесу креативної діяльності. Отже, якщо наявність репродуктивної діяльності не виступає причиною креативності, то її відсутність може стати причиною, яка перешкоджатиме реалізації продуктивного, креативного акту. Так, репродуктивна діяльність індивіда є необхідним, але недостатнім фактором для креативності. У цілому перманентний, безперервний креативний процес, відірваний від відомого і звичного, протиприродний творчій природі людини.

Наступний методологічний принцип у дослідженні креативності полягає у специфічній потребі у збереженні звичного й усталеного, за наявності потреби у зміні та вдосконаленні як атрибутів креативного. Вперше діалектичну єдність відтворювальної та креативної сторін у соціальному досвіді людини констатував Л. С. Виготський. Розглядаючи людський мозок, який здійснює не тільки збереження і відтворення минулого досвіду, але й комбінує, творчо переробляє і створює з елементів попереднього досвіду нове знання, що приводить до нових дій [11, с. 43].

Якби діяльність людини обмежувалася лише відтворенням минулого досвіду, то людина була б істотою, зверненою у минуле, пристосування до майбутнього проявлялося б настільки, наскільки вона відтворює це минуле. Саме продуктивна, креативна активність робить людину істотою, зверненою у майбутнє, яка творить його і видозмінює сьогодення. Більш того, репродуктивне є умовою продуктивного, за допомогою його реалізується наступність у креативному процесі.

Процес співвідношення деструктивного і конструктивного в діяльності особистості полягає у специфіці самої основи креативності. Описуючи конструктивний бік пізнання як здійснення креативності, виокремлюємо деструктивність як забезпечення реалізації основної властивості креативності. Деструктивний початок проявляється в руйнуванні рутинних, застиглих, малоефективних способів і підходів до пізнання об'єкта або відповідних ідей, концепцій, поглядів на структуру, розвиток, функціонування тощо. А. Кестлер стверджує, що креативність — це одночасно й акт руйнування, й акт творення, бо це вимагає розриву з розумовими звичками, вимагає розплавити застиглу структуру, прийняти теорії, і тим самим зробити можливим новий сплав ідей [12, с. 23].

Можливість співставити нові ідеї виникає у людини в результаті несвідомої і свідомої, цілеспрямованої дискурсивної розумової діяльності. Результат такої єдності полягає у креативному акті. Без руйнування певних сторін колишніх поглядів, догматичних концепцій подальша розумова діяльність ускладнює креативний акт. Таким чином і здійснюється досягнення мети з необхідністю руйнування.

Деструктивність як елемент креативної діяльності особистості необхідна не лише як одна зі сторін протилежності, але і як можливість переходу протилежностей одна в одну. При цьому вона своєрідно виконує конструктивну роль. Російський дослідник В. А. Цапок виокремлює такі якості деструктивності: 1) обмежувач кумулятивної конструктивної діяльності; 2) екзаменатор визначення на придатність результатів конструктивної діяльності; 3) селекціонер придатних та непридатних для креативної діяльності продуктів думки [13, с. 43].

Як вже зазначалось, креативність виявляється на особистісному рівні як система динамічно гетерогенних елементів. Тому однією із характеристик креативності окремої особистості може виступати редукція як спрощене зведення складного довільного процесу до більш простого, більш доступного для аналізу і вирішення. Розуміння креативності як прагнення звести найбільш складне до простого дозволяє легко виявити однозначний зв'язок причини і наслідку, а також повторюваність і відтворюваність процесів з високою передбачуваністю. Саме ця властивість простоти становить значний інтерес у евристичному плані для встановлення напряму креативного пошуку особистості. Хоча

принцип редукціонізму і не розкриває природу й сутність креативності людини у всій повноті, але все ж дозволяє відстежити окремі складові цього складного процесу.

Висновки та перспективи дослідження. Емпатія є не просто одним зі способів реалізації креативного процесу як такого, не якоюсь певною формою, за допомогою якої можна фіксувати креативний акт. Це здатність зробити загальний інтерес своїм особистим і особистісним, потребою власної індивідуальності. Ми можемо говорити про соціальну сторону креативності на особистісному рівні не тільки з аксіологічної позиції, але і з точки зору причинно-наслідкових зв'язків. Креативність особистості проявляється завдяки суспільній складовій. Власне, людина як соціальна істота здатна на різні креативні акти, які є по суті зумовленими безпосередньо суспільством. Соціальна складова наштовхує людину на породження нового, на переосмислення вже існуючих об'єктів матеріальної і духовної культури.

Список літератури/References

1. Морозов, М. Н. Творческая активность сознания. Методологический анализ естественнонаучных аспектов / М. Н. Морозов. — К. : Вища школа. Головне вид-во, 1976. — 183 с.

Morozov, M. N. (1976). *Tvorcheskaya aktivnost' soznaniya. Metodologicheskij analiz estestvennonauchnykh aspektov* [Creative activity of consciousness. Methodological analysis natural-scientific aspects]. Kyiv, Vyscha Shkola Publ., 183 p.

2. Пигров, К. С. Научно-техническое творчество: социал.-филос. пробл. — Л. : Из-во ЛГУ, 1979. — 144 с.

Pigrov, K. S. (1979). *Nauchno-tehnicheskoe tvorchestvo: sotsialno-filosofskije problemy* [Scientific and technical creativity: socio-philosophical problems]. Leningrad, LGU Publ., 144 p.

3. Яковлев, В. А. Философские принципы креативности / В.А. Яковлев // Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. — 1999. — №5 — С. 98–103.

Yakovlev, V. A. (1999). *Filosofskie printsipyi kreativnosti* [Philosophical principles of creativity]. *Vestnik Moskovskogo un-ta. Ser. 7. Filosofiya* [Bulletin of Moscow University. Ser. 7. Philosophy], no. 5, pp. 98–103.

4. Фрейд, З. Я и оно : пер. с нем. — М. : ЭКСМО-ПРЕСС ; Х. : Фолио, 1998. — 1037 с.

Freyd, Z. (1998). *Ya i ono* [I and it]. Moscow, EKSMO-PRESS Publ., 1037 p.

5. Философский энциклопедический словарь. — М. : ИНФРА-М, 2007. — 576с. — (Б-ка словарей «ИНФРА-М»).

Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Moscow, INFRA-M Publ., 2007, 576 p.

6. Басин, Е. А. Творчество и эмпатия / Е. А. Басин // Вопросы философии. — 1987. — № 2. — С. 54–66.

Basin, E. A. (1987). *Tvorchestvo i empatiya* [Creativity and empathy]. *Voprosy filosofii* [Philosophy issues], no. 2, pp. 54–66.

7. Поппер, К. Р. Логика научного исследования / К. Поппер ; пер. В. И. Садовский. — М. : Республика, 2004. — 446 с.

Popper, K. R. (2004). *Logika nauchnogo issledovaniya* [Logic of scientific research]. Moscow, Respublika Publ., 446 p.

8. Popper, K. (1997). *The poverty of historicism* / K. Popper. — London ; New York : Routledge, 166 p. ; Popper K. *In search of better world : Lectures and essays from thirty years.* — Lnd. ; N. Y. : Routledge, 1992. — 245 p.

9. Буш, Г. Я. Методы технического творчества : [перевод]. — Рига: Лиесма, 1972. — 94 с.

Bush, G. Ya. (1972) *Metodyi tehničeskogo tvorčestva* [Methods of technical creativity]. Riga, Liesma Publ., 94 p.

10. Ильенков, Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. — М. : РОССПЭН, 1997. — 462 с.

Penkov, E. V. (1997). *Dialektika abstraktnogo i konkretnogo v nauchno-teoreticheskom myshlenii* [Dialectics of the abstract and concrete in scientific and theoretical thinking]. Moscow, ROSSPEN Publ., 462 p.

11. Выготский, Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. — Издание третье. — М. : Искусство, 1986. — 346 с.

Vygotskiy, L. S. (1986). *Psihologiya iskusstva* [Psychology of Art]. Moscow, Iskusstvo Publ., 346 p.

12. Markovic B. An ignorant's understanding. — Belgrad : Beogradska knjiga, 2004. — 317 p.

13. Цапок, В. А. Творчество. Философский аспект проблемы / В. А. Цапок. — Кишинев : Штеница, 1989. — 110 с.

Tsapok, V. A. (1989). *Tvorčestvo. Filosofskiy aspekt problemyi* [Creativity. Philosophical aspect of the problem]. Kishinev, Shtinitsa Publ., 110 p.

Дата надходження рукопису 14.04.2017

Цель. выделить духовно-личностные составляющие креативности в их социальном проявлении и применении, проанализировать влияние и последствия эмпатии в контексте инновативного результата социальной деятельности.

Методика. Для изучения креативности через призму эмпатии использовались природно-онтологический и общественно-онтологический, социально-экономический, аксиологический, морально-этический методы, а также конструктивно-деструктивный подход к интерпретации деятельности.

Результаты. Исследованы универсальные атрибутивные качества креативности, определены фундаментально-философские особенности креативного результата и креативного процесса. Впервые рассматривается креативность с позиций эмпатии; метафизически, семиотически обосновываются особенности проявления и последствий эмпатии в креативном процессе. Результаты исследования могут быть использованы на занятиях по философии, психологии, педагогики, социологии, культурологии и др.

Ключевые слова: креативность, эмпатия, критерии креативности, инновативность, личностный аспект, социальная составляющая, деятельность.

Objective. To define the components of spiritual and personal creativity in their social manifestation and application, to analyze the impact and effects of empathy in the context of the innovative results of social activity.

Methods. To explore creativity through the prism of empathy natural and socio-ontological ontological, social, economic, axiological, moral and ethical methods, and design-destructive approach to the interpretation activity are applied.

Results. Universal attributes of creativity are investigated, fundamental and philosophical features of creative result and the creative process are defined. For the first time creativity is considered from the standpoint of empathy; features of effects of empathy in the creative process are justified metaphysically and semiotically. The results of the study can be used in the classroom with philosophy, psychology, pedagogy, sociology, cultural studies, etc.

Key words: creativity, empathy, creativity criteria, inovatyvnyist, personal aspect, the social component activities.